

TE TIRA ĀRAI URUTĀ

NZ ROYAL COMMISSION COVID-19 LESSONS LEARNED

Komisoni Fakatu'i ki hono Fakatotolo'i 'o e Ngaahi Lēsoni ke Ako Meí he COVID-19 - Fetalanoa'aki mo e Kakaí

'Oku 'oatu 'i he pepa ko 'ení 'a e tu'unga fakamuimui taha ki he ngāue 'a e Komisoni Fakatu'i ki hono Fakatotolo'i 'o e Ngaahi Lēsoni ke Ako Meí he COVID-19 pea 'oatu ai ha fakamā'opo'opo 'o e ngaahi fetalanoa'aki na'e fakahoko 'e he Fakatotoló mo e kakaí 'i Siulai 2025.

Talateú

Ko e hā 'a e Komisoni Fakatu'i ki hono Fakatotolo'i 'o e Ngaahi Lēsoni ke Ako Meí he COVID-19 (Royal Commission of Inquiry into COVID-19 Lessons Learned)?

Ko e Komisoni Fakatu'i ki hono Fakatotolo'i 'o e Ngaahi Lēsoni ke Ako Meí he COVID-19 (ko e Fakatotoló) na'e fokotu'u ia 'e he Pule'anga Nu'u Silá 'i he 2022 ke ne vakai'i 'a e a'usia 'a Aotearoa Nu'u Sila 'i he COVID-19 ke mateuteu ange ai 'a e fonuá ki ha ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú.

'Oku ngāue'aki 'e he Fakatotoló 'a e fakamatala 'oku 'atā ki he kakaí, fakamo'oni kuo tātānaki mei ha kau faitu'utu'uni tefito, pea mo e fakamatala mei he kakai na'e uesia kinautolu 'e he ngāue atu ko ia 'a Nu'u Sila ki he mahaki faka'auhá ke vakavakai'i ai 'a e ngāue atu hotau fonuá ki he mahaki faka'auhá. Te mau toki 'oatu leva ha ngaahi fokotu'u ki he Pule'angá ki he founga ke mateuteu mo ngāue atu ai 'a Nu'u Sila ki ha mahaki faka'auha 'i he kaha'ú.

Ko e taumu'a 'o ha Komisoni Fakatu'i ki ha Fakatotolo ke vakavakai'i ha ngaahi me'a 'oku mahu'inga ki he kakaí. 'Oku fokotu'u 'a e Fakatotoló ke tu'u tau'atāina mei he Pule'angá.

Na'e vakai'i 'e he Fakatotoló 'i he 2023 mo e 2024 'a e ngaahi 'ēlia lahi 'o e ngāue 'a Aotearoa Nu'u Sila ki he COVID-19, pea pulusi ai mo ha lipooti te ke lava 'o lau 'i he 'emau uepisaití <https://www.covid19lessons.royalcommission.nz/reports-lessons-learned/>

(short URL: <https://tinyurl.com/2hbm88kw>). Na'e ui 'a e konga ko eni 'o e Fakatotoló ko e Konga 'Uluakí.

'I he faka'osinga 'o e 2024, na'e kole mai ai 'e he Pule'angá ke vakai'i ha ngaahi tōpiki fo'ou, pea mo toe sio fakaikiiki ange ki ha ngaahi tōpiki na'a mau 'osi fakatotolo ki ai. Na'e ui 'a e konga ko eni 'o e Fakatotoló ko e Konga Uá. Fakataha mo e vakai ki he ngaahi tōpiki kehekehe, ko e konga ko eni 'o e Fakatotoló 'oku toe tataki ia 'e ha kakai kehekehe 'oku nau mataotao 'i ha ngaahi 'ēlia kehekehe.

Te mau ngāue ki ha toe lipooti 'e taha 'i he ngaahi tōpiki ko 'ení 'i he 'ene a'u ki he 'aho 26 'o Fepueli 2026.

Ko e hā 'a e ngaahi tōpiki 'oku vakai'i 'e he Fakatotolo?

'Oku lolotonga vakai'i 'e he Fakatotoló 'a e ngaahi faitu'utu'uni tefito na'e fakahoko 'e he Pule'anga Nu'u Silá 'i he 2021 mo e 2022 'i he ngaahi tōpiki ko 'ení:

- Faito'o ki he huhu malu'í, kau ki ai 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalao ki aí, ngaahi fakangofua 'o e faito'o ki he huhu malu'í COVID-19, mo e malu mo hao 'a e faito'o ki he huhu malu'í (kau ki ai mo hono muimui'í mo e lipooti 'o e ngaahi ola tamakí - adverse reactions). Ko e ngaahi ola tamakí ko ha ngaahi uesia fakatu'utāmaki ia 'oku mahalo'i ke fakatupu 'e he faito'ó pe faito'o ki he huhu malu'í.
- Ngaahi fakataputapu'í, tautatefito ki he fakataputapui fakafonua 'i he konga ki mui 'o e 2021 mo e ngaahi fakataputapui 'i 'Aokalani mo Northland 'i he konga ki mui 'o e 2021 mo e konga ki mu'a 'o e 2022.
- Sivi, mo e ngaahi nāunau ki he mo'ui lelei 'a e kakai (public health materials) – hangē ko e ngaahi sivi RAT pe ngaahi me'a 'ufi'ufi ki he matá mo e ihú.

Ko e tefito'i tu'utu'uní ko ha tu'utu'uni na'e fakahoko 'e he Pule'angá 'o uesia ai ha kakai tokolahi pe hoko ai ha mole lahi fakafeitu'u pe fakafonua (pe fakatou'osi).

'E vakai'i 'e he Fakatotoló 'a e ngaahi tefito'i tu'utu'uni na'e fakahoko 'e he Pule'angá 'i he ngaahi 'ēlia ko 'ení pea mo 'oatu ha ngaahi fokotu'u ki he founga 'e ala fakahoko ai 'e Aotearoa Nu'u Sila 'a e ngaahi tu'utu'uní 'i he lolotonga 'o ha tō ha mahaki faka'auha 'i he kaha'ú 'i he tu'unga faka'ūkufuá.

Ko e hā 'a e me'a kuo fakahoko 'e he Fakatotoló 'i he 'ene a'u mai ki he taimi ni?

'Oku ngāue 'a e Fakatotoló ki he lipooti hono uá, 'a ia 'oku totonu ke 'osi ki he 'aho 26 'o Fepueli 2026.

'I he 'ene a'u mai ki he taimi ní, kuo 'osi fakahoko eni 'e he Fakatotoló:

- Tānaki 'a e ngaahi fakakaukau kuo fakahū 'e he kakai 'o Nu'u Silá. Kuo fanongo 'a e Fakatotoló mei ha kakai 'oku laka hake 'i he toko 31,000, ngaahi kulupu komiuniti mo e ngaahi kautaha na'a nau vahevahe ai 'enau ngaahi a'usia 'i he mahaki faka'auha COVID-19 'i Aotearoa Nu'u Silá.
- Fakataha mo e kau ngāue fakapule'anga, kau Minisitā, mo e kakai kehe na'a nau kau 'i he ngaahi faitu'utu'uni tefito lolotonga 'a e mahaki faka'auhá.

- Fakataha mo e ngaahi kulupu komiuniti, ngaahi pisinisi, mo e ngaahi kautaha 'i Nu'u Sila ke fanongo ki he founa na'e a'usia ai 'e he ngaahi komiuniti kehekehe 'a e mahaki faka'auhá.
- Tānaki 'a e ngaahi fakamatala tohi fekau'aki mo e mahaki faka'auhá mo e ngāue atu ki ai 'a e Pule'anga Nu'u Silá mei he ngaahi kautaha 'a e Pule'angá mo e ngaahi kupu fekau'aki kehé.
- Fanongo ki ha ngaahi fetalanoa'aki mo e kakaí 'i ha uike 'e taha ke toe fanongo ai pē mei he ngaahi kulupu komiuniti, ngaahi kautahá, mo e kau mataotao fekau'aki mo 'enau ngaahi 'ausia 'i he mahaki faka'auhá.

Ngaahi fakataha faka'eke'eke mo e kakaí (public hearings)

Ko e hā na'e fakahoko ai 'e he Fakatitoló 'a e ngaahi fakataha faka'eke'eke mo e kakaí?

Na'e fakahoko 'e he Fakatitoló ha ngaahi fakataha faka'eke'eke mo e kakaí ke fanongo ai ki he a'usia 'a e kakai mo e ngaahi kulupu kehekehe 'i he mahaki faka'auhá 'i Aotearoa Nu'u Sila.

Na'e toe faka'atā foki 'e he ngaahi faka'eke'eké 'a e kakaí ke nau 'ilo lahi ange fekau'aki mo e fa'ahinga fakamatala 'oku tānaki 'e he Fakatitoló fekau'aki mo e mahaki faka'auha COVID-19 'i Nu'u Silá.

Na'e fakahoko 'e he Fakatitoló 'a e ngaahi faka'eke'eke 'i Tāmaki Makaurau 'Aokalani. Na'e fakahoko 'eni koe'uhí na'e kole mai kiate kinautolu ke mau vakai'i fakapatonu 'a hono uesia 'e he ngaahi fakatapatupui 'a Tāmaki Makaurau 'Aokalani mo Te Tai Tokerau Northland pea na'a mau fiema'u ai ke mau fanongo mei ha kakai kehekehe 'oku nau nofo 'i he ngaahi feitu'u ko iá.

Ko e hā e me'a na'e hoko lolotonga 'a e ngaahi fakataha faka'eke'eke mo e kakaí?

Lolotonga 'a e ngaahi fakataha faka'eke'eke mo e kakaí, na'e fanongo ai 'a e Fakatitoló mei ha ngaahi kautaha, kulupu komiuniti, mo e kau mataotao kehekehe fekau'aki mo e mahaki faka'auha COVID-19 mo e founa na'e ngāue atu ai 'a e Pule'angá ki he mahaki faka'auhá 'i Nu'u silá.

Na'e 'eke kiate kinautolu na'e kau maí ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo 'enau ngaahi a'usia 'i he mahaki faka'auha COVID-19 'i Nu'u Silá. Na'e fehu'i fakapatonu kiate kinautolu fekau'aki mo e tu'unga malu mo hao 'a e faito'o ki he huhu malu'í, ngaahi tu'utu'uni fakalao fekau'aki mo e huhu malu'í, mo e ngaahi fakatapatupui.

Na'e 'eke 'e he Fakatitoló ki he kakaí ke nau lea 'i he ngaahi fakataha faka'eke'eké 'o vahevahe ai 'a e ngaahi a'usia mo e ngaahi vakai kehekehe ki he ngaahi tōpiki ko 'ení.

'Oku ma'u atu 'a e lisi kakato 'o e kakai na'e lea 'i he ngaahi fakataha faka'eke'eké, pea mo ha ngaahi hiki le'o 'o e fakataha takitaha mo 'enau ngaahi lea kuo hiki (subtitles), 'i he 'emau uepisaiti: <https://www.covid19lessons.royalcommission.nz/the-inquiry/public-hearings/public-hearings-session-one-perspectives-on-the-pandemic> (short URL: <https://tinyurl.com/2snbfm45>).

Ngaahi fakataha faka'eke'eke mo e kakaí: 'Aho 'uluakí

Ngaahi Vakai mei he Komiuniti Pisinisi 'o Tāmaki Makaurau 'Aokalaní

Na'e faningo 'a e Fakatitoló mei he Heart of the City, ko e Employers and Manufacturers Association, mo e Whāriki Business Network.

Ko e Heart of the City 'a e kautaha 'a e kau pisinisi 'i he loto kolo 'o 'Aokalaní.

'Oku nau taumu'á ke ngaohi 'a e loto kolo 'o 'Aokalaní ke nau lavame'a mo tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi.

Ko e Employers and Manufacturers Association 'a e kautaha ki he ngaahi pisinisi lahi taha 'i Nu'u Silá, 'oku nau tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi ke nau lavame'a 'i he fonuá kotoa.

'Oku tokonia 'e he Whāriki Business Network 'a e ngaahi pisinisi Māori mo e kau palofesinale 'i Aotearoa Nu'u Sila.

Na'a nau fakahā ki he Fakatitoló:

- Na'e fakatupu 'e hono fakalōloa 'o e fakataputapui 'i 'Aokalaní 'i he 2021 ha faingata'a'ia faka'ekonōmika mo fakaeloto ki he ngaahi pisinisi na'a nau 'osi fe'ao pē kinautolu mo e ngaahi faingata'a lahi lolotonga 'a e mahaki faka'auhá. Neongo na'e tokoni 'a e ngaahi polokalama 'a e Pule'angá hangē ko e tokoni fakapa'anga ki he vahé (wage subsidy), 'oku kei ongo'i pē 'i he 2025 'a e ngaahi uesia 'o e mahaki faka'auhá.
- Na'e fihi 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalao 'a e Pule'angá ke mapule'i mo fakahoko lelei 'e he ngaahi pisinisi, 'o iku ai ke fe'ao 'a e kau ngāue mo e kau kasitomaá mo ha ngaahi pole kehekehe.
- Na'e fakatupunga 'e he tuifio 'a e ngaahi fekaú mo e ngaahi fakamatala halá ha puputu'u mo ha ngaahi faingata'a, neongo na'e tokoni hono 'omai 'e he Ministry for Business, Innovation and Employment ha laine telefoni ki he fetu'utakí.
- Na'e tñaki atu 'e he ngaahi palopalema fakasōsialé hangē ko e nofo tukuhausiá 'a e pole lahi ange ki he ngaahi pisinisi mo e kakai 'oku nau nofo mo ngāue 'i loto 'Aokalaní. Na'e mei tokoni ha 'asi lahi ange 'a e kau Polisí mo e ngaahi sēvesi ki he mo'ui lelei ki he fakaaakeake mei he vaha'a taimi 'o e mahaki faka'auhá.
- Neongo na'e ma'u atu 'e he komiuniti Māori ha tokoni lahi, na'e 'ikai ke ongo'i 'e he ngaahi pisinisi Māori 'oku tokonia kinautolu. Neongo eni, na'e ngāue fakataha 'a e ngaahi pisinisi 'o fetokoni'aki.
- Na'e tupulaki 'a e lau lanú lolotonga 'a e vaha'a taimi 'o e mahaki faka'auhá.

Ke tokoni ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- kau 'a e ngaahi pisinisi 'i he ngāue palani ki he mahaki faka'auhá mei he kamata'angá.
- hokohoko atu hono tauhi 'a e ngaahi vā mo e ngaahi pisinisi, ngaahi potungāue 'a e Pule'angá, mo e ngaahi komiuniti 'a ia na'e lalanga lolotonga 'e mahaki faka'auhá ke nau kei ngāue lelei mo fakataha ange.
- fa'u ha tokoni mo ha ngaahi ngāue 'o fakapatonu ki he ngaahi feitu'u 'oku 'i ai 'enau ngaahi fiema'u kehekehé.

- Tukuatu ha fakamatala mahino mo ma'u ngofua 'oku 'aonga ki he ngaahi komiuniti kehekehe.

Ngaahi Vakai mei he Komiuniti Pisinisi 'o Te Tai Tokerau Northland

Na'e fanongo 'a e Fakatoto'lo mei he NorthChamber.

Ko e NorthChamber 'a e Northland Chamber of Commerce, 'oku nau taukave'i mo langa ke fakalakalaka 'a e ngaahi pisinisi 'i Te Tai Tokerau Northland.

Na'a nau fakaha ki he Fakatoto'lo:

- Na'e 'ikai fe'unga 'a e tokoni fakapa'anga na'e 'omai 'e he Pule'anga ke feau kotoa 'a e ngaahi fakamole fakapisinisi, tautautefito ki he lolotonga 'a e ngaahi fakatapu'i.
- Na'e 'ikai ke sai'ia 'a e ngaahi pisinisi 'i he ngaahi tu'utu'uni fakalao ki he huhu malu'i he na'a nau ongo'i 'o hangē 'oku 'ikai ke falala ange 'a e Pule'anga kiate kinautolu ke nau fai 'a e me'a totonu mo mapule'i pe 'a e mahaki faka'auha 'e kinautolu.
- Na'e ongo'i 'e he ngaahi pisinisi 'i he koló na'e 'ikai ke tokanga ange 'a e kau faitu'utu'uni 'a e Pule'anga kiate kinautolu, he na'a nau ongo'i na'e faingata'a hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni lahi 'a e Pule'anga.
- Na'a nau toe fehanga'angai foki mo ha ngaahi pole makehe koe'uhi ko hono fakalōloa 'o e ngaahi fakatapu'uni 'i 'Aokalaní, 'a ia na'e tu'usi ai 'a Northland mei he toenga 'o e fonua.
- 'Oku kei ongo'i pe 'e he ngaahi pisinisi 'i he koló 'a e ngaahi uestia 'o e mahaki faka'auha.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'u, na'a nau fokotu'u ke:

- ngāue fakataha mo e ngaahi vāhenga kehé ke fakahoko ai ha ngaahi tu'utu'uni ki he ngāue atu ko ia ki he mahaki faka'auha 'oku fe'unga mo e vāhenga takitaha, pe ke kumi ha ngaahi founa ke muimui ai 'a e ngaahi vāhenga kehekehe ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e mo'ui lelei 'a e kakaí fakalūkufua lolotonga 'oku kei fakalele pe 'enau ngaahi pisinisi.
- fengāue'aki mo e kakaí kae 'ikai ho hono fiema'u 'a e tokotaha kotoa ke nau muimui ki ha tu'utu'uni.
- tānaki ha fakakaukau mei he ngaahi 'ēlia 'o e koló fekau'aki mo e founa 'oku ngāue ai 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'anga kiate kinautolu.

Ngaahi vakai mei he ngaahi pisinisi 'i Waikato mo Waitaha Canterbury

Na'e fanongo 'a e Fakatoto'lo mei he New Zealand National Fieldays Society pea mo e Willowbank Wildlife Reserve.

Ko e New Zealand National Fieldays Society ko ha kautaha ia 'oku 'ikai fakataumu'a ki ha tupu fakapa'anga 'oku nau tukupa ke tokoni'i hono fakalakalaka'i 'a e ngoue 'i Aotearoa Nu'u Sila.

Ko e Willowbank Wildlife Reserve ko ha pa'ake ki he ngaahi me'amo'ui 'o e vaotaá 'oku ne kaveinga 'aki 'a Nu'u Sila 'i Ōtautahi Christchurch 'oku nau toe fakahoko ha ngaahi poloseki fakatotolo ki he me'amo'ui 'o e vaotaá mo e fakatolongá.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- Na'e fehangahangai 'a kinautolu 'oku nau fokotu'utu'u 'a e ngaahi me'a ke fakahokó (events) mo ha ngaahi pole fakapa'anga koe'uhi ko hono toloi pe kaniseli 'o e ngaahi me'a ko iá.
- Na'e fakatupu 'e he feliliuaki ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e mahaki faka'auhá ha tu'unga na'e ta'eta'epau ki he kau palani 'o e ngaahi me'a ke fakahokó.
- 'Oku faingata'a 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalaó kiate kinautolu 'oku nau palani hono fakahoko 'o ha ngaahi me'a he na'e fa'u'fa'u ia 'o 'ikai fakakaukau'i ai mo kinautolu.
- Ko e tōlalo 'a e kau folau 'eve'evá na'e hoko ko e pole lahi ki he ngaahi pisinisi hangē ko e Willowbank, pea uesia lahi ai 'e he fakataputapui 'i 'Aokalaní 'a e takimamata fakaloto fonuá.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- fakakau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'angá 'a e ngaahi fiema'u fakapatonu 'a e tafa'aki fakangāue takitaha 'i he taimi 'oku fa'u ai kinautolú.
- 'oange ha ngaahi halanga mahino, mo fakahoko tatau ki hono toe fakaava 'o e ngaahi pisinisi hili 'a e fakataputapu'i.
- faka'atā ki he kau kasitomaá mo e kau faka'ali'ali koloá ke nau fili pē 'e kinautolu pe 'e fakahoko 'a e ngaahi me'á.

Ngaahi fakataha faka'eke'eke mo e kakaí: 'Aho hono uá

Ngaahi vakai mei he fekumí ki he uesia fakasōsiale 'o e ngaahi fakataputapu'i

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei he Care and Responsibility Under Lockdown (CARUL) Research Collective.

Ko e CARUL ko ha kulupu fakavaha'apule'anga ia 'oku kau ki ai ha kau mataotao 'i he saienisi fakasōsiale 'oku nau fekumi ki he founa 'oku fakafeangai ai 'a e ngaahi kulupu fakasōsiale mo e ngaahi fa'ungá ki he ngaahi pole kehekehe na'e 'omai 'e he mahaki faka'auha COVID-19 pea hokohoko atu 'enau fehangahangai mo iá.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- 'Oku hā mei he 'enau fekumí na'e poupou'i 'e he kakaí 'a e ngaahi fakataputapu'i 'i he kamata 'a e mahaki faka'auhá, ka na'e faingata'a'ia 'a e kakaí 'i he 'enau mo'ui 'i he malumalu 'o e ngaahi fakangatangata 'i he 'alu 'a e taimí.
- Na'e mā'olunga 'a e poupou ki he ngaahi fakataputapu'i 'i he taimi na'e mahino'i ai 'e he kakaí na'a nau malu'i 'a e kakai 'oku nau tu'u lavea ngofua pea mo ta'ofi 'a e vailasí.
- Na'e poupou'i 'e he kakaí 'a e ngaahi fakataputapu'i he taimi na'a nau mahino'i ai 'oku fiema'u ke nau fakahoko iá, kae 'ikai ko e taimi na'e fakamālohi'i ai kinautolu ke nau fai iá.

- Na'e 'i ai e kakai 'e ni'ihī na'e 'ikai ke nau sai'ia 'i hono fakakau kinautolu 'i he fakataputapuī koe'uhi ke malu'i 'a e kakai na'e 'ikai ke huhu malu'ī.
- Na'e 'i ai e kakai 'e ni'ihī na'a nau fiema'u ha tokoni ki he mo'ui lelei faka'atamaī koe'uhi ko e mafasia na'a nau ongo'ī.
- Na'e fiema'u ha tokoni fakapa'anga mo e ngaahi sēvesi lahi ange.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- fakakaukau'i 'e he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'angá ki he fakataputapuī ha ngaahi tūkunga kehekehe 'o e nofó mo e mo'uī.
- lahi mo lelei ange 'a e ngaahi sēvesi ki he me'a fakasōsialé, tokoni ki he mo'ui lelei faka'atamaī, mo e tokoni fakapa'anga 'i he lolotonga mo e hili ange 'a e ngaahi fakataputapuī.
- fakapapau'i 'oku 'ilo 'e he kau Polisí 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he fakataputapuī kimu'a 'i he ni'ihī kehé (ke nau hoko ai ko ha ma'u mafai ki ai) pea mo fakapapau'i 'oku 'ilo 'a e ngaahi ma'u mafai 'i he komiunitiī ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e fakataputapuī ke nau tokoni'i lelei ai 'a e kakaī ke nau muimui ki ai.
- fakapapau'i 'oku fanongoa 'a e ngaahi le'o kehekehe ke tokoni ki he faitu'utu'uni pea mo tokoni foki ki he fakaakeake 'a e mo'uī mo e nofo fekoekoe'ī.

Ngaahi vakai mei he komiuniti 'o e kau faingata'a'ia fakasinó, mo honau kāinga mo e kau tauhi

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei he Auckland Council Disability Advisory Group, Disability Connect, Complex Care Group, Kaikaranga, mo e Te Roopu Waiora.

'Oku ngāue'aki 'e he Auckland Council Disability Advisory Group 'enau a'usia 'i he mo'uī ke 'ilo'i ai 'a e ngaahi palopalema 'oku mahu'inga ki he komiuniti 'o e kau faingata'a'ia fakaesinó pea mo fale'i 'a e Kosilió. Na'e vahevahe ai 'e he 'enau kaungā Seá ki he Fakatotoló 'a 'ene a'usia 'i he mo'uī.

'Oku tokoni 'a e Disability Connect ki he kakai 'oku faingata'a'ia fakaesinó pe ngaahi mēmipa 'o e kakai 'oku faingata'a'ia fakaesinó ke nau 'ilo ange ki he sekitoa faingata'a'ia fakaesino 'a Nu'u Silá.

Ko e Complex Care Group ko ha netiueka tokoni mo fakamatala ma'a kinautolu 'oku nau tauhi ki he kakai 'oku fu'u lahi mo faingata'a 'enau ngaahi fiema'ú.

'Oku ngāue 'a e Kaikaranga mo e kakai faingata'a'ia fakaesinó mo hnau ngaahi fāmilí ke nau ma'u atu 'a e ngaahi tokoní ke nau mo'ui ai 'i he founa mo'ui 'oku nau fiema'ú.

Ko e Te Roopu Waiora ko ha kautaha kaupapa Māori na'e fokotu'u mo fakalele 'e he kāinga 'oku 'i ai honau ngaahi faingata'a'ia fakaesino, fakaeongo mo e faka'atamai ke 'oatu 'a e fakamatala, fale'i, mo e tokoni ki honau ngaahi komiunitiī.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- Na'e 'i ai 'a e ngaahi tō nounou 'i he tokoni mo e fakamatala 'oku 'atā atu ki he ngaahi komiuniti faingata'a'ia fakaesinó. 'Oku kau ki he ngaahi fakatātā ki hení 'a hono ma'u 'a e tokoni ki he tauhi mo hono ma'u 'a e ako 'okú ne feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e kau ako 'oku faingata'a'ia fakaesinó.

- Na'e pau ki he kakai faingata'a'ia fakaesinó ke nau fakakaukau'i pē 'a e ngaahi tali ki he 'enau ngaahi fiema'ú (hangē ko hono faka'aonga'i 'o e ngaahi kofunima ki he fufulu ipú ki he PPE).
- Na'e 'ikai ke taau 'a e ngaahi fetu'utaki mei he Pule'angá, 'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi lea fo'ou hangē ko e 'bubble' – na'e fuofua ngāue'aki ke fakamatala'i 'a e kulupu na'a mou nofo fakamavahe'i fakatahá lolotonga 'a e ngaahi fakataputapu'i – 'o tupu ai ha ngaahi pole mo e tō nounou 'i he fakamatala 'oku 'atā atu 'i ha ngaahi founga faingofua.
- 'Oku 'ikai ke fa'a a'u 'a e ngaahi sēvesi ki he Whaikaha Māori (kakai Māori mo faingata'a'ia fakaesinó) koe'uhí ko e ngaahi sēvesi ki he kakai Māori na'e 'ikai taau ia mo e kau faingata'a'ia fakaesino 'oku nau faka'aonga'í pea 'ikai ke taau 'a e ngaahi sēvesi ki he kakai faingata'a'ia fakaesinó mo e kakai Māori.
- Na'a nau ongo'i na'e 'ikai ke fetalanoa'aki 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'angá 'i he taimi na'e fiema'u ke nau fakahoko aí.
- Na'e fu'u palopalema 'aupito 'a e me'a 'ufi'ufi ki he ihú mo e ngutú 'i he fetu'utaki 'a e kau tuli 'oku nau siofi 'a e lountutú.
- Na'e tāvaivaia 'a e kau tauhi 'i he taimi na'a nau nofo ma'u ai 'i he ngaahi 'bubbles' pea hoha'a ai 'a e kau kasitomaá 'i he taimi na'e fetongi ai 'a e kau ngāue ke ta'ofi ha tu'u lavea ngofua ke puké. Na'e fa'a 'i ai 'a e nounou 'i he kau ngāue tauhi totonú, 'o fiema'u ai ke tāpuni 'e he fāmilí mo e ngaahi kulupu komiunitií 'a e tō nounou ko 'ení.
- Na'e lahi 'a e ilifiá mo e loto hoha'á 'i he ngaahi komiunitií 'o e kau faingata'a'ia fakaesinó.
- Na'e tuifio pē 'a e ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e huhu malu'í – na'e hoha'a 'a e kakai 'e ni'ihí 'e uesia 'e he huhu malu'í honau ngaahi faingata'a'ia ke kovi ange, kae fiema'u ia 'e ha ni'ihí koe'uhi ko e malu'í he na'e vaivai honau ivi malu'i mahakí (immuno-compromised).
- Kuo 'i ai ha ngaahi uesia taimi lōloa 'i he ngaahi fāmilí – hangē ko e kovi ange 'a e mo'ui lelei faka'atamaí – mei he loto māfasia 'i he mahaki faka'auhá.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- longomo'ui e kau atu 'a e ngaahi komiunitií 'o e kau faingata'a'ia fakaesinó ki he palaní mo e faitu'utu'uní, pea 'oua 'e fakafeangai kiate kinautolu 'o hangē ha palopalema ke solová.
- fakapapau'i 'oku tukuatu 'a e fakamatalá ki he ngaahi komiunitií 'o e kau faingata'a'ia fakaesinó 'i ha ngaahi founga 'oku faingofua hono mahino'í mo taau foki ki he 'ulungaanga fakafonuá.
- fa'u ha fokotu'utu'u ngāue fakapatonu ki he komiunitií 'o e kau faingata'a'ia fakaesino Māori

Ngaahi fakakaukau mei he sekitoa ki hono tokanga'i fakalūkufua 'o e mo'ui lelei (general practice)

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei he General Practice New Zealand, ko e General Practice Owners Association, mo e Hauora Taiwhenua Rural Health Network.

Ko e General Practice New Zealand ko ha kautaha fakafonua ki he kau mēmipá 'oku nau tataki, taukave'i mo 'oatu 'a e le'o 'o e fuofua tauhi (primary care).

Ko e General Practice Owners Association 'oku nau fakafofonga'i kinautolu 'oku nau ma'u 'a e ngaahi kautaha ki hono tokanga'i fakalūkufua 'o e mo'ui lelei pea mo taukave'i honau kau mēmipá ki he Pule'angá.

Ko e Hauora Taiwhenua Rural Health Network ko ha kautaha fakatahataha ia 'okú ne taukave'i 'a e mo'ui lelei mo e tu'unga lelei 'o e mo'ui 'a e kakai Nu'u Sila 'i he ngaahi feitu'u ki 'utá.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- Na'e totonu pē hono fakahoko tōmu'a 'a e ngaahi fakatapu'apū, pea na'e vave pē 'a e mafuli ki ai 'a kinautolu 'oku nau tokanga'i fakalūkufua 'a e mo'ui lelei ke kei hokohoko atu pē hono fakahoko 'o e tauhi ki he kakaí. Neongo eni, na'a nau tōmui leva 'i hono fakahoko 'a e ngaahi tauhi angamaheni hangē ko e ngaahi sivi (screenings).
- 'Oku 'amanaki 'a e kau tokanga'i fakalūkufua 'o e mo'ui lelei ke lahi ange 'enau kau atu ki hono fakahoko 'o e ngaahi huhu malu'i ki he COVID-19 ki he komiunitií, koe'uhi ko honau fatongia ki hono fakahoko 'a e kotoa 'o e ngaahi huhu malu'i kehé.
- Na'e fakamoleki ha taimi lahi 'e he kau tokanga'i fakalūkufua 'o e mo'ui lelei 'i hono tau'i 'a e fakamatala halá pea 'oku nau kei sio pē ki he uesia 'o e me'a ko 'ení. Hangē ko 'ení, 'oku tokosi'i ange 'a e fānau 'oku huhu malu'i he taimi ní.
- Na'e faingata'a hono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalao ki he huhu malu'í, ka na'a nau pou'pou'i pē he na'a nau ongo'i na'e lelei ki he komiunitií fakalūkufua.
- 'Oku fakatokanga'i 'e he kau tokanga'i fakalūkufua 'o e mo'ui lelei 'oku lahi 'a e ngaahi uesia 'oku kei hokohoko atú, hangē ko e COVID lōloá (long COVID), lahi ange 'a e tu'unga 'o e loto hoha'á, pea mo e vaivai 'a e tu'unga fakapa'angá.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- mahino'i lelei ange 'e he Pule'angá 'a e fatongia 'o e kau tokanga'i fakalūkufua 'o e mo'ui lelei 'i hono fakahoko 'a e ngaahi huhu malu'í.
- toe tokanga ange ki he fakamatala hala 'i he mītia fakasōsialé mo 'omai ha ngaahi nāunau ke tau'i 'aki 'a e fakamatala halá.
- ngāue'aki 'a e ngaahi le'o falala'angá, hangē ko e ngaahi kautaha fakahoko ngāue ki he mo'ui lelei pe iwi, ke tokoni'i e kakaí ke nau ongo'i fiemālie 'i he ngaahi huhu malu'í.
- fakakaukau lelei ki hono fa'u 'o e ngaahi tu'utu'uni fakalao ki he huhu malu'í mo fakapatonu ange kinautolu 'i he kaha'ú.

Ngaahi fakakaukau 'a e kakai matu'otu'a angé

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei he He Manaakitanga Kaumātua Aotearoa – Age Concern New Zealand mo e Grey Power New Zealand Federation.

Ko e He Manaakitanga Kaumātua Aotearoa – Age Concern New Zealand ko ha kautaha ngāue 'ofa ia ki he kakai motu'a ange 'i he 65 mo honau ngaahi kaungāme'á mo honau fāmilí. 'Oku nau 'oatu 'a e fakamatala mataotao mo e ngaahi sēvesi ki he kakai matu'otu'a angé.

Ko e Grey Power New Zealand Federation 'oku nau teke, tokoni'i mo malu'i 'a e lelei mo e tu'unga lelei 'o e mo'ui 'a e kakai matu'otu'a angé.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- Na'e tokolahi 'a e kakai matu'otu'a ange na'e ilifia 'i he COVID-19, ka na'e toe vave foki mo 'enau faka'aonga'i 'a e ngaahi faingamālie fo'ou hangē ko e fakatau 'i he 'initaneti pe ko hono tuku 'o e ngaahi tamapua peá 'i he ngaahi matapā sio'atá ke sio ki ai 'a e fānau 'i he ngaahi kaungā'apí.
- Ko e tokolahi taha 'o e kakai matu'otu'a angé na'a nau muimui tokanga ki he ngaahi tu'utu'uni tupu mei he ngaahi a'usia 'i he polioó pe ngaahi mahaki kehe he kuohilí.
- Na'e faingata'a ki he kakai matu'otu'a ange na'e 'ikai ke nau fehokotaki 'i he tekinolosiá ke nau ma'u 'a e ngaahi sēvesí pe muimui ki he ngaahi fiema'u hangē ko e ngaahi ngofua huhu malu'í (vaccine passes).
- Na'e faingata'a 'a e ngaahi fakatapuapu'i ki he kakai matu'otu'a ange 'oku nau nofo tokotahá tautautefito ki he fakatapuapu'i hono uá.
- Na'e mole ha kau ngāue 'ofa tokolahi 'a e Age Concern tupu mei he ngaahi tu'utu'uni ki he huhu malu'í.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- 'ilo ki he tu'unga māvahevahe lolotonga 'i he tekinolosiá, 'a ia 'e kovi ange 'i he lolotonga 'o ha matu'utāmaki 'oku hoko.
- ngāue'aki 'a e ngaahi kautaha lolotongá pea 'oange 'a e pa'anga 'oku nau fiema'ú ke tokoni'i honau ngaahi komiuniti'i 'i ha mahaki faka'auha.
- tuku atu 'o ha nāunau sivi ola vave (rapid antigen tests - RATs) ke tokoni'i hono fakanonga 'a e ngaahi hoha'a 'a e kakai matu'otu'a angé.

Ngaahi fakakaukau mei he komiuniti Pasifiki

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei he Pasifika Futures.

'Oku ngāue 'a e Pasifika Futures mo e ngaahi kautaha fakahoko ngāue 'i he fonuá ke tokoni'i 'a e ngaahi fāmili Pasifiki 'i he tafa'aki 'o e mo'ui lelei, nofo'angá, akó, ako ngāue mo e fakalakalaka faka'ekonōmika.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- Na'e ngāue'aki 'e he Pasifika Futures 'ene ngaahi sisitemi lolotongá mo e fakamatala ke tokoni'i 'a e ngāue atu ko ia 'a e Pule'angá ki he COVID-19.
- Na'e uesia lahi 'e he ngaahi fakatapuapu'i 'a e ako 'a e fānau ako Pasifiki, pea 'oku te'eki ai fakahoko ha ngāue 'a e Pule'angá ke fakalelei'i eni. 'Oku 'ikai fa'a ma'u 'e he fānau ako Pasifiki ha ngaahi nāunau faka'ilekitulōnika ko ia ai na'e 'ikai ke nau lava 'o ako mama'o mei he 'api akó. Kuo uesia 'enau mo'ui 'i he taimi lōloá mo e ngaahi faingamālie fakaakó.
- Na'e fiema'u 'e he ngaahi komiuniti Pasifiki 'a e tokoni fakame'akai, pa'anga ki he nofo totongi, mo e 'ilo ki he sisitemi penefiti, tauhi 'o e fānau iiki mo e monumanu tauhi.

- Na'e muimui pē 'a e ngaahi komiuniti Pasifiki ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'angá, kau ai 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalao ki he huhu malu'í.
- Na'e lahi ange 'a e puke 'a e ngaahi komiuniti Pasifiki mei he COVID-19 'i hono fakahoa ki ha fa'ahinga kulupu kehe. Na'e tupunga fakakonga eni mei he ngaahi pole fakasosiale, faka'ekonómika mo e fakamo'ui lelei 'oku lolotonga fehanganagai mo e ngaahi komiuniti ko 'ení.
- Na'e a'usia 'e he ngaahi famili Pasifiki 'a e ngaahi tu'unga kehekehe 'o e lau lanu, tukuaki'i mo e siolalo, 'a ia na'e uesia ai 'a e mo'ui lelei faka'atamai, pea ongo'i manavahē ai 'a e ngaahi famili ke nau kole ha tokoni.
- Na'e 'ikai ke tokolahi 'a e kau lea Pasifiki 'i he Healthline, 'o faingata'a ai 'a e fetu'utaki ki he kau memipa 'o e komiuniti Pasifiki na'e 'ikai lelei 'enau lea faka-Pilitania mo 'ikai ke nau feangai mo e ngaahi sisitemi 'a e Pule'angá.
- Na'a nau ongo'i ko e ngaue 'a e kakai Pasifiki 'i he kau'afonuá, ngaahi falemahaki mo e ngaahi hotele fakakolonitini na'e 'ikai ke fakatokanga'i mo fakahounga'i.
- Na'a nau polepole 'i he ngaue atu 'a e ngaahi kautaha fakahoko ngaue Pasifiki.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- tokoni'i 'a e ngaahi pole fakasosiale, faka'ekonómika, fakaako mo e fakamo'ui lelei 'oku lolotonga fehanganagai mo e ngaahi komiuniti Pasifiki.
- ngaue'aki 'a e kau taki falala'anga Pasifiki ki hono vahevahe atu 'o e ngaahi fekau fekau'aki mo e tauhi ke malu mo hao mei he ngaahi mahaki faka'auha pea mo 'oatu 'o ha ngaahi tali totonu 'i he tu'u 'a e 'ulungaanga fakafonuá mo e fakakoló ki he ngaahi komiuniti Pasifiki.
- tokoni'i 'a e kau ngaue matu'aki fiema'u Pasifiki 'i he ngaahi kau'afonuá, ngaahi falemahaki mo e ngaahi hotelé.

Ngaahi fakataha faka'eke'eke mo e kakai: 'Aho hono tolú

Fakakaukau mei he ngaahi komiuniti 'Aokalani

Na'e fanongo 'a e Fakatoló mei he CNSST Foundation, Falelaga Village Ltd, mo e Congregational Christian Church of Samoa 'i Mangere East.

'Oku 'oatu 'e he CNSST Foundation 'a e tokoni mo e ngaahi sevesi ki he kau 'Eisia toki hiki fo'ou mai mo e ngaahi komiuniti 'i Nu'u Silá ki he nofo lelei, akó, nofo'angá mo ha tokoni lahi ange.

'Oku tokoni'i 'e he Falelaga Ltd 'a e ngaahi fakafehokotaki mo e kakai Ha'amoá mo honau hisitoliá, 'ulungaanga fakafonuá, tukufakaholó mo e 'ilo'i'angá.

Ko e Congregational Christian Church of Samoa in Mangere East ko ha siasi tokolahi mo ha senita fakakomiuniti ia na'a nau tokoni'i 'a e ngaahi komiuniti Ha'amoá mo e Pasifiki lolotonga 'a e mahaki faka'auha COVID-19.

Na'a nau fakahā ki he Fakatoló:

- Na'e palopalema hono ma'u 'a e fakamatalá 'e he ngaahi komiuniti Pasifikí, fakataha mo e fakamatala hala pea si'isi'i mo hono ma'u ia 'i he ngaahi lea fakafonua kehé 'o tupu ai e palopalema ko 'ení.
- Na'e toe hoko foki 'a e nofo fakamavahe'i ko ha pole ki he ngaahi komiuniti Pasifikí, he na'e 'ikai ke nau anga ki hono fakamavahe'i kinautolu mei honau ngaahi komiuniti mo e fāmilí.
- Na'e ngāue fakataha 'a e ngaahi komiuniti Pasifikí mo e 'Ēsiá 'o fa'u pē 'e kinautolu 'enau ngaahi nāunaú mo ngāue atu ki he mahaki faka'auhá 'iate kinautolu pē kae 'ikai fa'a tatali ki he tokoni 'a e Pule'angá.
- Na'e lahi taha ange pē ke fili 'a e ongo komiuniti Pasifikí mo e 'Esiá ke nau muimui ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'angá fekau'aki mo e huhu malu'í, neongo 'enau ta'epau'ia. Na'e ongo'i 'e he kakai 'e ni'ihí ko hono ma'u ko ia 'o ha ngaahi kato me'akai kae fakahoko 'a e huhu malu'í ko ha totongi kākā ia pea na'e mā'ulalo 'aupito ia.
- Na'e faingata'a ki he fānau 'a e ngaahi fāmilí 'oku mā'ulalo ange 'enau ngaahi pa'anga hū maí ke tauhi 'enau tokanga ki he akó he na'e 'ikai 'i ai ha'anau 'initaneti pe ngaahi nāunau ki ai ke nau ako ai 'i he 'initaneti.
- Na'a nau ongo'i pē ne nau ako mei he me'a na'e hoko 'i he 2020 pea hoko 'o mateuteu ange ai ke nau fehanganahangi mo e mahaki faka'auhá 'i he 2021.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- fakapapau'i 'oku ma'u 'e he ngaahi komiuniti kotoa 'a e ngaahi fetu'utaki mei he Pule'angá pea mo mateuteu atu ki he ngaahi liliu 'oku fiema'u ke fehanganahangi ai mo e mahaki faka'auhá.
- palani atu ki he ngaahi motuhia 'e hoko ki he akó tupu mei ha mahaki faka'auha, kau ai hono tokoni'i 'a e kau faiakó mo fakapapau'i 'oku ma'u 'e he fānau 'a e ngaahi nāunau ke ngāue'aki 'a e 'initaneti.
- fakakaukau'i 'a e founa 'oku uesia ai 'e he ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi mo'ui fakasōsiale, faka'ekonōmika, fakaeloto mo e fakalaumālie 'a e kakaí 'i he ngāue atu ko ia ki ha mahaki faka'auha.
- 'oku totonu ke tokoni'i 'e he Pule'angá ke ako 'a e kakaí ki he ngaahi huhu malu'í pea ngāue mo honau kau taki komiuniti ke fakahoko ai ha ngaahi tu'utu'uni kuo fakakaukaua, kae 'ikai ko hono fakapale'i 'o e kakaí ke huhu malu'í kinautolu.

Ngaahi fakakaukau mei he Te Kaunihera o Tāmaki Makaurau – Auckland Council

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei he Kaunihera o Tāmaki Makaurau – Auckland Council

Ko e Te Kaunihera o Tāmaki Makaurau – Auckland Council 'a e kosilio pule'anga fakakolo ki he vāhenga Tāmaki Makaurau 'Aokalaní. 'Oku nau fatongia'aki hono 'oatu 'o e ngaahi sēvesi ki he kakai 'i he vāhenga 'Aokalaní.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- Na'e mahu'inga hono ngāue'aki 'a e ngaahi founa kehekehe ki he fetu'utaki ki he ngaahi komiuniti kehekehe.
- Kuo hoko 'a e ngaahi uesia taimi lōloa, fakasōsiale mo faka'ekonōmika 'o e mahaki faka'auhá ko e tu'unga 'nōmolo fo'ou' ia.

- Na'e fiema'u ke nau fakakakato 'a e ngaahi tō nounou lahi 'i he tokoní kae'oua kuo toki a'utaki mai 'a e tokoni 'a e Pule'angá, pea na'e hoko eni ko ha pole.
- Na'e lahi 'a e ngaahi pole fo'ou na'e 'asi hake he na'e hokohoko pē 'a e ngaahi fakataputapuí. Na'e kau 'i he ngaahi pole ko 'ení 'a e fiema'u ke fakatokolahi 'a e kau ngāue mātu'aki fiema'ú he lahi ange 'a e ngaahi ngāue 'oku fu'u fiema'ú, hangē ko hono tauhi 'o e ngaahi mīsiní hili ha fakataputapui taimi lōloa na'e 'ikai fiema'u ki ai ha ngāue monomono 'i he hili ha fakataputapui taimi nounou, pe ko e ngāue mo e ngaahi mātu'a tauhi fānau 'oku faingata'a'ia 'i he 'ikai malava ke nau 'alu ki he ngaahi 'ēlia fakakomiuniti hangē ko e ngaahi mala'e va'ingá.
- Na'e a'usia 'e he kau ngāue ha pā'usi'i lahi koe'uhi ko 'enau fusi a'u 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'angá. Na'e toe faingata'a'ia 'a e kau ngāue 'a e Kosilió 'i hono fakasītu'a'i 'a e kakai na'e 'ikai ke huhu malu'í mei he ngaahi fale fai'anga me'á, neongo na'a nau feinga ke kumi ha ngaahi founa ke fakakau pē 'a e tokotaha kotoa.
- 'Oku 'i ai 'a e ngaahi vā fakakomiuniti 'e ni'ihi, hangē ko ia 'i he vaha'a 'o e Kosilió mo e ngaahi komiuniti Māori mo e Pasifikí, na'e faka'au 'o mālohi ange hili 'a e ngāue fakataha lolotonga 'a e mahaki faka'auhá.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- langa mo tauhi ha ngaahi vā 'oku lelei mo e komiunitií.
- fakapapau'i 'oku fakakaukau'i 'i he ngaahi ngāue fakapalaní 'a e me'a ke fakahoko he taimi 'oku hokohoko atu ai 'a e fakataputapuí 'i ha vaha'a taimi lōloa.
- fakakaukau'i ke 'ave ki he Pule'anga Fakakoló ha fatongia lahi ange 'i he lao fekau'aki mo e mahaki faka'auhá.

Ngaahi fakakaukau mei he ngaahi kautaha fakahoko ngāue ki he mo'ui lelei mo e sēvesi fakasōsialé

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei he Te Whānau o Waipareira mo e Tamaki ki Te Tonga District Māori Council.

Ko e Te Whānau o Waipareira 'oku nau 'oatu 'a e ngaahi sēvesi mo e tokoni ki he mo'ui lelei, me'a fakalaó, nofo'angá mo e akó ma'á e whānau 'i he ngaahi ta'u kotoa pē 'i he vāhenga West Auckland.

Ko e Tamaki ki Te Tonga District Māori Council 'a e kosilio fakavahe 'a e New Zealand Māori Council ki he vāhenga South Auckland. 'Oku tokoni'i 'e he Kosilió 'a hono langa fakalakalaka 'a e komiuniti Māori mo e tu'utu'uni ngāue 'a e pule'angá.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- Na'e fakatupunga 'e he ngaahi fakataputapuí ke kovi ange 'a e ta'efalala 'a e kakai Māori 'i he Pule'angá, 'o hoko ai e palopalema 'i he tokoní pea lahi ange ai hono 'ave ki falemahaki 'a e kakai Māori. Na'e 'ikai fe'unga 'a e pa'anga tokoni ki he ngaahi fāmili Māori.
- Na'e fakatupu 'e he ngaahi fakataputapuí 'a e ngaahi palopalema ki he tu'unga malu mo haó 'i he tūkunga na'e 'i ai 'a e tā fakamamahi 'i he fāmili pea ta'ofi mo e kakaí mei he 'enau ma'u atu 'a e ngaahi sēvesi mahu'inga ki he mo'ui lelei, 'o iku ke toloi ai 'a e ngaahi sivi fakafaito'ó mo hono tokangaekiná.

- Na'e faingata'a hono 'ave 'o e fakamaau'angá mo e ngāue fakasōsialé 'o fakahoko 'i he 'initaneti ki he ngaahi fāmilī Māori tokolahi koe'uhi ko e si'isi'i 'a e pōto'i 'i he tekinolosiá mo e 'ilekitulōniká.
- Ko e sio ko ia ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e huhu malu'í na'e hoko ke ne fakafepaki'i 'a e loto'i feinga 'a e kakai Māori 'iate kinautolu peé pea iku ai ke mole 'a e kau ngāue Māori. Na'e toe fakatupu 'e he ngaahi tu'utu'uni fefeká 'a e ngaahi fakafepaki mo e fe'au'auhi 'i he ngaahi kautaha fakahoko ngāué.
- Ko hono tuku mai 'o e huhu malu'í 'o makatu'unga 'i he ta'ú na'e 'ikai ke kaunga lelei ia ki he kakai Māori he 'oku nau ta'u si'i ange pea lahi mo 'enau ngaahi fiema'u ki he mo'ui lelei. Na'e toe faingata'a ange eni tupu mei he si'isi'i 'a e ako fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni pea toe si'isi'i mo e poupou mei he kau taki komiunitií.
- Ko e ngāue lelei taha na'e fakahoko lolotonga 'a e fakataputapui na'e ha'u ia mei he mālohi 'a e hoa ngāue mo e Pule'anga Fakakoló pea ko hono fa'u 'o e ngaahi tali na'e fakapatonu ki he ngaahi fāmilī Māori, na'e taki ai e komiunitií, pea taau foki mo e 'ulungaanga fakafonuá. 'Oku mahino 'a e fiema'u ki ha fetalanoa'aki mo e kakai Māori 'i he ngaahi kulupu mataotao 'o e kaha'ú pea mo fakamālohi'i 'a e ngaahi sisitemi lolotonga ki hono tokoni'i 'o e komiunitií.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- fakakau 'a e ngaahi komiunitií, ngaahi kulupu 'o e kau Fuofua Tangata'i Fonuá mo tu'u lavea ngofuá, 'i he ngaahi palani ki he mahaki faka'auhá 'o e kaha'ú, ke fa'u ai ha ngaahi tali 'oku ngāue lelei mo falala'anga.
- fakalelei'i 'a e tō nounou faka'ilekitulōniká 'i he taimi 'oku tuku atu ai 'a e ngaahi sēvesi ki he ngaahi feitu'u tu'u mavahé, 'aki hono fakaai 'a e 'initaneti, ngaahi nāunau mo e tokoni ki he 'ilo faka'ilekitulōniká.
- fa'u ke potupotu tatau 'a e ngaahi tu'uaki ki he huhu malu'í pea ke 'i ha founa foki 'oku taau mo e 'ulungaanga fakafonuá, 'o fakamu'omu'a ai 'a e ngaahi komiunitií 'oku vivili 'enau ngaahi fiema'ú pea ngāue foki mo e kau taki falala'angá.
- malu'í 'a e ngaahi fāmilī tu'u lavea ngofuá 'i he lolotonga 'a e ngaahi mahaki faka'auhá 'aki ha palani ki he ngaahi me'a 'e ala fakatu'utāmakí hangē ko e lahi ange 'a e maumau 'i he fāmilī mo fakapapau'i e hokohoko atu 'a e ngaahi sēvesi ki he mo'ui lelei.

Ngaahi fakakaukau mei he sekitoa akó

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei he Ngā Tumuaki o Aotearoa – New Zealand Principals' Federation mo e Kaitaia College.

'Oku 'oatu 'e he Ngā Tumuaki o Aotearoa – New Zealand Principals' Federation
'a e tokoni mo ha le'o fakapalofesinale ki ha kau puleako 'oku laka hake 'i he 2,000 'i Aotearoa Nu'u Sila kotoa.

Ko e Kaitaia College ko ha 'apiako kolisi ia 'oku tu'u 'i Kaitaia, Te Tai Tokerau Northland mo ha fānau ako 'oku 'i lalo si'i hifo he 1,000. Na'e fakalōloa 'a e ngaahi fakataputapui 'i Kaitaia fakataha mo e vāhenga lahi 'o Northland.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- Na'e tokolahi 'a e fānau ako, tautautefito 'i he ngaahi 'ēlia ki 'utá mo mā'ulalo ange 'enau pa'anga hū maí, na'e 'ikai ke fe'unga 'enau ngaahi komipiutá mo e 'initaneti 'oku falala'angá, pea fakamālohi'i ai 'a e fānau akó ke nau fakafalala 'i he ngaahi telefoni mo e mītia fakasōsiale 'a e mātu'a tauhi fānaú. Na'e toe faingata'a foki ki he ngaahi 'apiakó ke nau fetu'utaki mo ha ni'ihi 'o e fānau akó lolotonga 'a e fakataputapuí.
- Na'e lahi taha 'a e faingata'a'ia 'a e fānau ako 'oku 'ikai faingofua 'enau akó, faingata'a'ia fakaesinó, pe neurodivergence. 'Oku fa'a to'o 'enau tokangá mei he akó koe'uhi ko e si'isi'i 'a e tokoni fakapatonú mo e tokoni 'oku a'u tonu ange ai kiate kinautolu 'a e kau faiako mataotaó.
- Na'e mafasia lahi 'a e kau faiakó 'i hono fakapalanisi 'a e ngaahi fiema'u 'a e fāmili mo e faiako 'i he 'initaneti, 'o iku ai ke lahi 'enau palopalema'ia (burnout). Na'e faka'au 'o kovi ange 'a e mafasia ko 'eni 'i he 'alu 'a e taimi.
- Na'e poupou'i 'e he Principals' Federation 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he huhu malu'i he na'e ako'i ai 'e he kau faiakó 'a e fānaú pea fiema'u ai ke tauhi kinautolu ke nau malu mo hao. Neongo eni, na'e fakamavahevahe'i 'e he ngaahi tu'utu'uni ki he huhu malu'i 'a e kau ngāue pea fakatupunga ai ke li'aki 'e he kau faiako taukei 'a e faiakó. 'Oku kei fiema'u pē 'a e fakaakeake ki heni.
- Na'e manavahē 'a e mātu'a tauhi fānaú ke fakafoki 'enau fānaú ki he akó 'o a'u pē ki he 'osi 'a e fakataputapuí.
- Na'e hoko 'a e kau Puleakó ko ha kau taki komiuniti na'e fu'u fiema'u lolotonga 'a e fakataputapuí, 'o tātāpuni ai 'a e ngaahi tō nounou 'i he tokoni ki he nofó mo e fetu'utaki. Na'e fakahoko 'e he ngaahi 'apiakó 'a e tokoni fakakomiuniti ke tokoni'i 'a e komiuniti 'o Northland 'i he ngaahi pole na'a nau fehangaangai mo iá. Na'e fiema'u 'a e ngāue mo e 'ilo lahi ke hokohoko tokoni'i e kakaí, koe'uhí ko e ngaahi fakataputapuí mo e ngaahi pole 'oku fehangaangai mo e kakai 'oku nofo 'i Northland hangē ko e ngaahi komiuniti nofo mama'o mo mavahevahé.
- 'Oku nau kei sio pē ki he fānau ako 'oku nau kei faingata'a'ia 'i he ngaahi tō nounou fakaakó mo e ngaahi pole 'i he mo'ui lelei faka'atamaí 'i he 2025.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- fakapapau'i ko e fānau ako kotoa pē, tautautefito kiate kinautolu 'i he ngaahi feitu'u masivesivá, kuo 'osi faka'inasi kinautolu 'aki 'a e 'initaneti mo e nāunau faka'ilēkitulōnika lelei.
- fakapapau'i ko e fānau ako 'oku 'i ai 'enau ngaahi fiema'u makehé 'oku nau ma'u 'a e tokoni 'oku nau fiema'u 'i he akó.
- fakakau 'a e kau puleakó 'i hono palani 'o e mahaki faka'auhá he 'oku 'i ai honau fatongia mahu'inga 'i he ngaahi 'apiakó mo e ngaahi komiuniti fakatou'osi mo ta'ofi hono 'ave holo 'a e fakamatala hala mo loí.
- fakapapau'i ko e 'oku mahino mo faingofua hono ngāue'aki 'a e fakahinohino mei he Pule'angá 'i he lolotonga 'a e hoko 'o ha fakatamaki.
- fakakaukau'i 'i he ngaahi tu'utu'uní 'a e tu'unga lelei 'a e mo'ui 'a e kau ngāue pea mo e founa lelei taha hono tauhi 'a e faaitaha 'i he ngāue'angá.

Ngaahi fakakaukau mei he to'utupú

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei he to'utupu 'oku nau longomo'ui 'i honau ngaahi komiunitií 'i Te Tai Tokerau Northland mo Tāmaki Makaurau 'Aokalani.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- Na'e fiema'u pē ke fakahoko 'a e ngaahi fakataputapuí, ka na'e faingata'a 'aupito ki he to'utupú. Na'e mole 'enau ngaahi fehokotaki fakasōsialé mo e faka'inasi mei he akó.
- Na'e fakalalahi e 'ita 'a e kakaí 'i he ngaahi fiema'u ki he mahaki faka'auhá 'i he'ene hokohoko atú, tautautefito ki hono tui 'o e kofukofu ki he ihú mo e ngutú pea mo e huhu malu'í.
- Na'e fakatokanga'i 'e he to'utupú 'a e māvahevahe 'i Nu'u Silá he lolotonga 'a e mahaki faka'auhá. Na'e talanoa 'a e tokotaha mei he kau fakamo'oní fekau'aki mo 'ene a'usia 'a e 'ita lahi 'i hono fusi a'u 'a e ngaahi fakangofua ki he huhu malu'í mo e ngaahi tu'utu'ui ki hono kofukofu 'o e ihú mo e ngutú 'i he ngaahi feitu'u talitali'anga kakaí. Na'e talanoa ha tokotaha kehe fekau'aki mo e 'ikai ke fakakau ia tupu mei he 'ikai ke huhu malu'í.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- fakapapau'i 'oku mahino'i mo fakakaukau'i lelei 'a e uesia 'oku hoko ki he akó mo e sosaietí 'i he taimi 'oku fehanganhangai ai mo ha mahaki faka'auha.
- fa'u ha sisitemi lelei ange ma'á e to'utupú 'i he taimi 'oku hoko ai ha fakatamaki.
- ngāue mo e ngaahi komiunitií kehekehe ke kumi ha ngaahi tali 'oku ngāue kiate kinautolú, he 'oku 'ikai tatau 'a e ngaahi fiema'u 'a e komiunitií kotoa pē.

Ngaahi fakataha faka'eke'eke mo e kakaí: 'Aho hono faá

Ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e malu mo hao 'a e huhu malu'í mei he ngaahi kulupu taukavé (advocacy)

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei he Health Forum New Zealand, Voices for Freedom, mo e New Zealand Doctors Speaking Out with Science.

Ko e Health Forum New Zealand ko ha kautaha ngāue 'ofa ia ki he kakaí 'oku nau tokoni ki he kakai Nu'u Sila kuo hoko ha lavea kiate kinautolu mei he huhu malu'í COVID-19.

Ko e Voices for Freedom (VFF) ko ha kautaha ngāue ki he kakaí na'a nau lea lahi fekau'aki mo e ngāue atu 'a Aotearoa Nu'u Sila ki he mahaki faka'auhá.

Ko e New Zealand Doctors Speaking Out with Science (NZDSOS) ko hano fakatahataha'i ia 'o e kau ngāue palofesinale fakafaito'o kuo nau lea lahi fekau'aki mo e ngāue atu 'a Aotearoa Nu'u Sila ki he COVID-19.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- Na'e hoha'a 'a e kakai tokolahi fekau'aki mo e vaha'a taimi vave na'e fa'u ai 'a e faito'o Pfizer ki he huhu malu'í, pea pehē foki ki he tekinalosia mRNA na'e ngāue'aki 'i he huhu malu'í.

- Ko e fekau faka-Pule'anga fekau'aki mo e huhu malu'í na'e 'ikai ke mahino ai 'a e ngaahi ola tamakí pea iku ai ke fakahingoa ha taha pē na'e 'i ai ha'ane hoha'a fekau'aki mo e huhu malu'í ko ha tokotaha fāsitu'u (conspiracy theorist).
- Na'e faingata'a 'aupito hono ma'u 'o e faka'atā mei he huhu malu'í, pea ko e kakai tokolahi na'e uesia pe hoko ha ola tamaki kiate kinautolu hili 'a e 'uluaki huhu malu'í na'e 'ikai malava ke nau ma'u ha faka'atā.
- Na'e maumau 'a e falala ki he Pule'angá mo e ngaahi sisitemi fakafaito'ó koe'uhi ko e ngāue atu ki he mahaki faka'auhá.
- Na'e maumau'i 'a e ngaahi totonu 'a e tangatá 'e he ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'angá ke ngāue atu ki he mahaki faka'auhá pea na'e 'ikai fiema'u ke fakahoko ha ngāue atu ia ki he COVID-19.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- fakakau 'a e ngaahi vakai mo e fakakaukau kehé 'i hono vakai'í kae 'oua 'e tātāpuni kinautolú.
- fakahoko ha me'a ki he ngaahi hoha'a fekau'aki mo e founa vave na'e fa'u'aki 'a e ngaahi huhu malu'í.
- fakangofua hono ma'u atu 'a e ngaahi founa faito'o kehe ke fili mei aí.

Ngaahi fakakaukau ki he fakamatala hala mo loí

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei he Fighting Against Conspiracy Theories (FACT) Aotearoa.

Ko e FACT Aotearoa ko ha kulupu ngāue 'ofa 'o ha kau fakafepaki ke tau'i 'a e ngaahi fakakaukau fāsitu'ú mo e fakamatala halá 'i Aotearoa Nu'u Sila.

Na'a nau fakahā ki he Fakatotoló:

- Na'e fakahoko 'e he FACT Aotearoa ha ngaahi tokoni kehekehe lolotonga 'a e mahaki faka'auhá, mei hono tokoni'i 'a e kau ngāue MIQ (kolonitini) 'oku nau fehanganagai mo e ngaahi fakahāhā lotó, vahevahe 'o e fakamatalá 'i he 'initaneti, mo hono tuku atu 'o e ngaahi nāunau ke tokoni'i 'a e kakaí 'i hono fakafepaki'i 'a e fakamatala halá.
- 'Oku tali lelei ange 'e he kakaí 'i he taimi 'oku ikai ai ke nau ongo'i 'oku fakamaau'i kinautolu 'i he 'enau tui ki he fakamatala halá.
- Na'a nau ongo'i na'e 'i ai 'a e tō nounou ke fakakakato 'i hono tau'i 'a e fakamatala loí mo e ngaahi fakakaukau fāsitu'ú.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- 'oatu ki he kakaí 'a e ngaahi nāunau ke ngāue'aki ki he fakamatala hala mo loí.
- fakapapau'i fai ha ngāue ki he fakamatala halá pea 'ikai ke fakamaau'i kinautolu 'oku tui ki aí.
- ngāue mo e ngaahi kulupu komiunitií mo e ngaahi ma'u'anga fakamatala falala'angá ki hono 'oatu 'a e fakamatalá ki he komiunitií.

Ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e fekumi ki he saienisi 'o e huhu malu'i

Na'e fanongo 'a e Fakatitoló mei a Professor Graham Le Gros, talēkita kimu'a 'o e Malaghan Institute of Medical Research mo e Vaccine Alliance Aotearoa New Zealand – Ohu Kaupare Huaketo (VAANZ).

Ko e Malaghan Institute of Medical Research ko ha kautaha ngāue 'ofa fekumi 'oku nau nofo taha saienisi biomedical, tautautefito ki he ngaahi mahaki kanisaá mo e mahaki pipihí.

Ko e VAANZ ko ha fengāue'aki fakataha ia 'i he vaha'a 'o e Malaghan Institute, Te Herenga Waka – Victoria University of Wellington, mo e Ōtākou Whakaihū Waka – ko e University of Otago. Na'e fokotu'u 'i he 2020 ke fekumi fekau'aki mo e tu'unga malava 'o Aotearoa Nu'u Sila ke ne fa'u 'etau huhu malu'i COVID-19 pē 'a kitautolu.

Na'e fakahā 'e Professor Le Gros ki he Fakatitoló:

- Ko e vave ko ia hono fa'u 'o e huhu malu'i COVID-19 ko e ola ia 'o ha pa'anga lahi na'e vahe'i ki ai, pea mo hono fakalele 'o e ngaahi 'ahi'ahi fakafaito'ó 'i he taimi tataau kae 'ikai ko e founa na'e fakahokohoko. Ko e ngaahi 'ahi'ahi fakafaito'ó na'e kau ki ai 'a e kakai 'e toko lau kilu pea na'e fakahoko ia 'i ha founa malu mo hao. Ko e fekumi fekau'aki mo e vailasi ko ia na'a ne fakatupu 'a e COVID-19 na'e toe tokoni ia ki hono fa'u 'o e huhu malu'i, hangē ko ia na'e fakahoko 'e he fekumi fekau'aki mo e tekinolosia ki he mRNA 'a ia na'e ngāue'aki 'i he huhu malu'i.
- 'Oku hoko 'a e ngaahi ola tamaki 'o e huhu malu'i, ka 'oku mātu'aki hāhāmoloia 'aupito. Na'e 'ikai foki ke mau 'ilo lahi fekau'aki pe ko e hā 'a e ngaahi ola taimi lōloa 'o hona ma'u 'a e COVID-19, ka na'a mau 'ilo'i ko e huhu malu'i COVID-19 'oku malu mo hao 'aupito.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a ne fokotu'u ke:

- tauhi hono faka'atā 'a e tipeiti fakasaienisi lolotonga iá 'oku kei fakapapau'i pē mo e founa fakasaienisi totonū.
- hokohoko hono muimui'i 'o e ngaahi sisitemi ki he ngaahi ola kovi 'oku hāhāmoloia.
- fakapapau'i 'oku talatala ki he toketaá 'a e kakai 'oku vaivai honau ngaahi sisitemi malu'i mei he mahaki kimu'a 'i he huhu malu'i.
- fakatefito 'a e ngaahi faitu'utu'uní 'i he fakamo'oni fakasaienisi 'oku kakato kae 'ikai ko e ongo lelei.

Ngaahi fakataha faka'eke'eke mo e kakai: 'Aho hono nimá

Ngaahi fakakaukau mei he ngaahi ngāue'angá (industries)

Na'e fanongo 'a e Fakatitoló mei he Port Companies CEO Group, Hato Hone St John, Autism New Zealand, mo e Hospitality New Zealand.

Ko e Port Companies CEO Group 'oku fa'u ia 'aki 'a e kau taki 'o e ngaahi kautaha 'oku nau tukuatu 'a e ngaahi koloa lalahi (infrastructure) 'i he founa fakatau koloa (supply chain) 'i Aotearoa Nu'u Sila.

KO e Hato Hone – St John ko ha kautaha ngāue ‘ofa ‘oku nau takimu‘a ‘i he ngaahi ngāue fakafaito‘ó – fakahoko e ngaahi sēvesi kau ai e ngaahi me‘alele fakafalemahaki mo ha ngaahi sēvesi kehe pē ki he mo‘ui lelei ‘i Aotearoa Nu‘u Sila kotoa.

Ko e Autism New Zealand ko ha kautaha fakahoko tokoni mo e ngaahi sēvesi kehe ki he akó mo e fakamatala ki he kakai ‘oku nau mo‘ua ‘i he autism pehē foki ki honau ngaahi fāmīlī, kau tauhi mo e kau ngāue palofesinale ‘oku nau fengāue‘akí.

Ko e Hospitality New Zealand ko ha kautaha ngāue ‘ofa ia ‘i he tafa‘aki ‘o e talitali kakai ‘oku nau fakafongā‘i ‘a e ngaahi pisinisi talitali kakai mo e nofo‘anga fakakomēsiale ‘e 2,500.

Na‘a nau fakahā ki he Fakatitoló:

- Na‘e fiema‘u ha palani fakalahi ma‘á e ngaahi komiuniti ‘o e kakai faingata‘a‘ia fakasino, he ‘oku lahi ‘enau ngaahi sēvesi ‘oku ‘ikai lava ke fakahoko atu ‘i he ngaahi feitu‘u mama‘o angé. Ko e ngaahi motuhia na‘e fakatupu ‘e he mahaki faka‘auhá ki he lele angamaheni na‘e mātu‘aki fakaongosia ki he kakai ‘oku nau mo‘ua ‘i he autism mo honau ngaahi fāmīlī.
- Neongo na‘e si‘isi‘i ange hono uestia ‘e he mahaki faka‘auhá ‘a e kau ngāue ‘oku fu‘u fiema‘ú, hangē ko e mole ‘a e ngaahi ngāue, na‘e kei a‘usia pē ‘e honau ngaahi fāmīlī ‘a e ngaahi uestia ko iá. Na‘e mahu‘inga ‘a e ngaahi fetu‘utaki mahinó mo e fakapapau‘i ‘i hono tauhi ‘a e kakai ke nau malu mo haó.
- Na‘e pehē ‘e he ngaahi taulangá na‘a nau fehanganahangi mo e ngaahi polé he na‘e ‘ikai ke mahino‘i ‘e he Potungāue Mo‘ui ‘a e founa ‘oku nau ngāue aí. Na‘a nau toe fehanganahangi foki mo e ngaahi polé he na‘a nau fakangāue‘i ‘a e kau ngāue mataotao tokolahi na‘e ‘ikai ke faingofua hono fetongi kinautolú kapau te nau puke ‘i he COVID-19.
- Na‘e malava ke ola lelei ‘a e ngāue ‘a e St John hangē ko ia na‘a nau fakahokó he ko e lahi ‘a e ngaahi sisitemi na‘e ‘osi fokotu‘u ia. Na‘a nau toe malava foki ‘o ako mei honau kaungā ngāue ‘i tu‘apule‘angá. Na‘a nau pehē ko e pole lahi taha kiate kinautolú ko e ‘ikai ma‘u ange ha pa‘anga lahi hangē ko ia na‘e ma‘u atu ki he ngaahi falemahakí.
- Hili ‘a e ‘uluaki fakataputapu‘i, na‘e tokolahi ‘a e kakai na‘a nau fakamole lahi ange ‘i hono fakafiefia‘i ‘a ‘ene ‘osí. Na‘e ‘ikai ke hoko eni ‘i he hili ‘a e fakataputapu hono uá ‘a ia na‘e faingata‘a‘ia lahi ange ai ‘a e ngaahi pisinisi talitali kakai.
- Na‘e faingata‘a‘ia ‘a e ngaahi pisinisi iikí hangē ko e ngaahi falekaí mo e ngaahi fale kofi (cafes) ‘i hono mahino‘i mo fakahoko ‘a e ngaahi tu‘utu‘uni kotoa na‘e fakalao‘í. Na‘e fakatupu mafasia ‘aupito eni ki he ngaahi pisinisi. Na‘e fiema‘u ke fakahoko atu ‘e he Hospitality New Zealand ‘a e tokoni lahi ki he ngaahi pisinisi ko ‘eni ke nau muimui ki he ngaahi tu‘utu‘uni ‘a e Pule‘angá.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka‘auha ‘i he kaha‘ú, na‘a nau fokotu‘u ke:

- ngāue fakataha ‘a e Pule‘angá mo e ngaahi sino ngāue ki he ngaahi ngāue‘angá ki hono teuteu‘i mo fokotu‘u ‘o ha ngaahi tu‘utu‘uni mo ha tokoni mahino ange.
- fakapapau‘i ‘oku lahi ‘a e PPE ‘oku tauhi ‘i Nu‘u Silá (nāunau malu‘i fakafotuitui) (hangē ko e ngaahi me‘a malu‘i ki he ihú mo e ngutú) mo ha founa faingofua ke tufa atu ai ki he kakai ‘oku nau fiema‘ú.

- fakapapau'i 'oku potupotu tatau hono fakakaukau'i 'a e sisitemi ki he mo'ui lelei 'i he teuteu mo e ngāue atu ki he ngaahi mahaki faka'auhá.
- toutou fakahoko ha ngaahi 'ahi'ahi 'o e ngāue atu ko ia ki he ngaahi mahaki faka'auhá.
- teuteu'i kimu'a 'a e tokoni 'i he 'initaneti mo e a'u tonú 'a ia 'e ala fiema'u ki he ngaahi komiuniti 'o e kakai faingata'a'ia fakaesinó 'i he lolotonga 'a e mahaki faka'auhá.

Ngaahi fakakaukau mei he ngaahi sekitoa 'o e kau neesi mo e kau mā'uli

Na'e fanongo 'a e Fakatitoló mei he Tōpūtanga Tapuhi Kaitiaki o Aotearoa – New Zealand Nurses Organisation mo e Te Kāreti o ngā Kaiwhakawhānau ki Aotearoa – New Zealand College of Midwives.

Ko e Tōpūtanga Tapuhi Kaitiaki o Aotearoa – New Zealand Nurses Organisation
ko e sino 'i unioni mo fakapalofesinale ia ki he kau neesi 'i Aotearoa Nu'u Silá.

Ko e Te Kāreti o ngā Kaiwhakawhānau ki Aotearoa – New Zealand College of Midwives
'a e kautaha fakapalofesinale mo e 'le'o' 'oku fanongoa ma'á e kau mā'uli mo e kau ako mā'uli 'i Aotearoa Nu'u Silá.

Na'a nau fakahā ki he Fakatitoló:

- Na'e fehanganagai 'a e kau neesi mo e ngaahi pole 'i hono fakapapau'i na'e 'ikai ke puke honau ngaahi fāmilí 'i he COVID-19 pea mo e 'ikai ko ia ke mateuteu 'a e sekitoa ki he mo'ui lelei ki he pole 'o e mahaki faka'auhá. Na'a nau toe ilifia foki 'i he me'a 'e ala hoko hili 'a e vakai atu ko ia ki he tokolahi 'a e kau mate 'i tu'apule'angá.
- Na'e faingata'a'ia 'a e kau neesi 'i he mafasia mo e lahi 'a e ngāue, fakataha mo e ngaahi ilifia 'a e ngaahi mēmipa honau fāmilí telia na'a nau pihia 'i he COVID-19 mei a kinautolu.
- Na'e ongo'i 'e he kau neesi 'e ni'hi na'e totonu ke fakahoko ha ngāue lahi ange 'i he ngaahi taimi na'e holo hifo ai 'a e mo'umo'uá ke teuteu ai ki he ngaahi konga kimui 'o e mahaki faka'auhá.
- Na'e ongo'i 'e he kau neesi na'e 'ikai ke fakakau atu 'enau ngaahi fakakaukau mo e a'usiá e he Pule'angá lolotonga 'a e faitu'utu'uní.
- Na'e fa'a ngalo 'a e kau ngāue fakama'á, tauhi 'a e malú, mo e kakai tauhi 'api 'i he ngaahi fale ki hono tauhi 'a e mo'ui lelei lolotonga 'a e ngāue atu ko ia ki he mahaki faka'auhá.
- Na'e poupou'i e he kau mā'uli 'a e huhu malu'í, ka na'e 'i ai 'enau ngaahi fifili ki he ngaahi tu'utu'uní he na'a nau hoha'a fekau'aki mo e 'ikai ke ma'u atu 'e he kakai feitamá 'a e tauhi 'oku lelei koe'uhí na'e 'ikai ke fiema'u 'e he kau mā'uli 'i honau feitu'u ke huhu malu'í kinautolu. Koe'uhi 'oku fakahoko 'e he kau mā'uli ha tauhi 'oku 'ikai toe ala toloi, na'a nau hoha'a ki he tu'unga ko ia 'e kovi ange ha'anau tokosi'i 'i hano faka'atā ke ngāue 'a e kau mā'uli na'e 'ikai ke huhu malu'í, ka nau tui pē 'a e ngaahi me'a malu'í ki he ihú mo e ngutú mo e ngaahi nāunau malu'í kehé.
- 'I hono fakalūkufuá na'e poupou'i pē 'e he kau mā'uli 'a e fakatapuapu'i he na'e tauhi ai kinautolu mo e kakai 'oku nau tokanga'í ke nau malu mo hao mei he COVID-19 'i he taimi na'e kei fiema'u pē ke fakahoko 'enau ngāue 'aki e a'u tonu.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

- fokotu'u ha Senitā 'i Nu'u Sila ki hono Mapule'i 'o e Mahakí.
- fakapapau'i 'oku fakakau 'a e kau neesi Māori mo e Pasifikí 'i he taimi 'oku palani pea fehanganagai ai mo ha mahaki faka'auha pea tokonia kinautolu ke nau tataki honau ngaahi komiuniti.
- teuteu'i 'a e sekitoa ki he mo'ui lelei 'aki ha pa'anga lahi ange.
- mateuteu lahi ange, kapau 'oku ngāue'aki ha ngaahi tu'utu'uni kuo fakalao, ki hono tokoni'i 'a e kau ngāue 'oku 'ikai huhu malu'í ke nau foki ki he ngāue pe lahi ange 'a e tu'unga ngaofe ngofua ke fakangofua 'a e kakaí ke nau tui ha nāunau malu'i kae 'oua 'e huhu malu'i kinautolu.
- fakahoko tōmu'a 'a e ngāue mo e kau mā'ulí, kau ai 'a e ngaahi kautaha fakahoko ngāue Māori.

Ngaahi fakakaukau mei he kau fekumí (researchers) fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni kuo fakalao'í

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei a Professor Michael Plank from Te Whare Wānanga o Waitaha – University of Canterbury mo Professor Denise Wilson mei he Te Wānanga Aronui o Tāmaki Makau Rau – Auckland University of Technology.

Ko Professor Plank ko ha tokotaha fekumi ia 'i he mala'e 'o e fiká mo e setisitiká 'okú ne ngāue'aki ai 'a e fiká ki hono mahino'i 'o e paiolosí mo e 'epitemiologiá (ko e ako ki he founa 'oku hoko ai 'a e mahakí 'i he ngaahi kulupu kehekehe mo e 'uhinga ki aí).

Na'e kamata e ngāue 'a Professor Wilson ko ha neesi kimu'a ke hoko ko ha tokotaha fekumi, 'o fakamamafa 'i he ola 'o e mo'ui lelei mo e mo'ui fakašosiale 'a e kakai Māori. Fakataha mo 'ene kaungā ngāue, na'á ne fakahoko ha fekumi ki he uesia 'a e ngaahi tu'utu'uni kuo lao'í 'i he sekitoa ki he mo'ui lelei.

Na'e fakahā 'e Professor Plank ki he Fakatotoló:

- Ko 'ene ngāue 'i he fa'u mōtoló, 'a ia 'oku tokoni ki hono mahino'i 'o e founa 'oku mafola ai 'a e mahakí pea mo e uesia te ne ala fakatupú.
- Na'e tokoni 'a e ngaahi mōtolo na'á ne kau 'i hono fa'ú ke mahino'i ai 'e he Pule'angá 'a e me'a 'e ala hokó 'o makatu'unga 'i he me'a te nau fakahoko ke mapule'i 'aki 'a e mahaki faka'auhá.
- Na'e hā mei he ngaahi mōtolo na'e fai ki ai e fekumí na'e mei lahi hake 'a e maté 'i he 6,500 pea toe laka hake 'i he 45,000 'a e kau nofo falemahakí, kapau 'e 'ikai fakahoko 'a e huhu malu'í. Na'e toe hā mei he fekumi 'e taha ko e tokolahi 'o e kau mate 'e hulu 'akí (ko e tokolahi 'o e kakai 'oku maté 'i hono fakahoa ki he tokolahi 'o e kakai na'e 'amanaki te nau maté) na'e fu'u si'isi'i 'aupito he lolotonga 'a e taimi na'e mapule'i ai 'a e COVID-19.

Na'e fakahā 'e Professor Wilson ki he Fakatotoló:

- Ko 'ene polōseki fekumi 'i he ngaahi tu'utu'uni fakalaó na'e kau ai 'a hono faka'eke'eke 'o e kakaí fekau'aki mo 'enau ngaahi a'usia 'i he ngaahi tu'utu'uni ko iá. Na'e tokolahi 'a e kakai na'e 'ikai ke nau fie kau ki ai telia na'a fakamaaua kinautolu pe ko ha'anau toe mamahi ange, pea na'e loto tāngia 'aupito 'a kinautolu na'e faka'eke'eké.

- Ko e tokolahi taha 'o e kakai na'e faka'eke'eké na'a nau tali pē 'e kinautolu 'a e huhu malu'í ka na'e uesia kovi 'e he ngaahi tu'utu'uni kuo lao'í, pea fa'a hoko eni 'i ha mole 'enau ngāué pe fakamaau'i kinautolu ko ha kau 'fakafepaki ki he huhu malu'í (anti-vaxxers)' (kakai 'oku pehē 'oku nau fakafepaki'i mālohi 'a e huhu malu'í pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau 'uhinga lelei ki he vakai ko 'eni) pea fakamavahe'i ai kinautolu mei he sosaietí.
- Ko e tokolahi taha 'o e kakai na'e 'i ai pē 'enau ngaahi 'uhinga mahino ki he 'enau fakafisinga'i ko ia 'a e huhu malu'í, hangē ko e hoko ha ola tamaki mei ha huhu malu'í kimu'a.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a nau fokotu'u ke:

Professor Plank:

- 'inivesi 'i he fa'unga mōtoló ke fakapapau'i 'oku fakahaa'i mai kiate kitautolu 'a e me'a 'e ala hokó, pea toe fakapapau'i ai foki 'oku 'ilo e kakai ki he me'a 'e malava mo 'ikai malava 'e he ngaahi mōtolo ko 'ení.
- fakapapau'i 'oku 'oatu 'a e huhu malu'í 'i ha founa 'oku taau mo potupotu tatau.

Professor Wilson:

- ngāue'aki ha founa 'oku toe anga'ofa mo ngaofe ngofua ange ki he ngaahi tu'utu'uni fakalaó.
- fakakaukau'i ha founa ke 'ave ai 'a e kakai 'oku 'ikai ke nau huhu malu'í ke nau ngāue 'i ha ngaahi feitu'u kehe, pea mo fakapapau'i 'oku 'i ai ha palani mahino ma'a kinautolu ke nau foki ai ki he ngāué 'i he 'osi 'a e ngaahi tu'utu'uni fakalaó.

Ngaahi fakakaukau ki he fetu'utaki 'i he'ene fekau'aki mo e huhu malu'í

Na'e fanongo 'a e Fakatotoló mei a Associate Professor Helen Petousis-Harris mei he Waipapa Taumata Rau – the University of Auckland.

Ko Associate Professor Petousis-Harris ko ha tokotaha fekumi 'i he ngaahi saienisi 'o e faito'ó mo e mo'ui lelei 'oku tāfataha ki he ngaahi huhu malu'í.

Na'a ne fakahā ki he Fakatotoló:

- Ko e huhu malu'í ko ha me'angāue lelei ki hono tokanga'i 'o e mo'ui lelei 'a e kakai. 'Okú ne malu'í 'a e kakai mo e komiuniti'i mei ha'anau puke. 'Oku toe iku foki ai ke si'isi'i ange 'a e kakai 'oku 'ave ki he falemahakí, ke malava ai 'a e sisitemi ki he mo'ui lelei 'o hokohoko atu 'ene ngāué.
- Na'e 'ikai fu'u a'usia 'e Aotearoa Nu'u Sila 'a e tu'unga na'e 'i ai 'a e maté mo e ngaahi uesia kehe mei he COVID-19 'a ia na'e hoko ko ia ki he ngaahi fonua kehé. Ka, na'a tau a'usia 'e kitautolu 'a e ngaahi uesia tamaki 'o e ngāue atu ko ia ki ha mahaki faka'auha, hangē ko e mole 'a e ngaahi ngāué mei he ngaahi fakataputapu'i.
- 'Oku totonu ke 'ilo 'e he kakai 'a e 'uhinga 'o e huhu malu'í mo hono ngaahi lelei, mo e ngaahi me'a 'e ala hoko 'o fakatu'utāmakí. 'E lava ke faingata'a hono fakahoko ení, he ko e me'a ko ia 'oku fiema'u ke fakahaa'i atú 'oku hokohoko liliu pē.

- Na'e fiema'u ki he Pule'angá ke ne tomu'a fakatupulekina 'a e falala 'a e kakaí kimu'a 'i he hoko 'a e mahaki faka'auhá ke nau ongo'i pau ai 'o he muimui ki he fokotu'u mai 'a e Pule'angá ke fakahoko 'a e huhu malu'í.

Ke mateuteu ki he ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú, na'a ne fokotu'u ke:

- fakapapau'i 'oku mahino'i 'e he kakaí 'a e founa 'oku ngāue ai 'a e huhu malu'í kimu'a ke hoko ha fakatamaki, kau ai hono faka'atā atu 'a e fakamatalá mei he kau 'ilo makehé mo e kau mataotaó.
- fa'ufa'u ha ngaahi fetu'utaki'anga lelei mo e tokotaha kotoa pē pea tauhi ke 'ata'atā he taimi kotoa pē.
- ngāue ke mahino'i 'a hono teketeke'i 'o e huhu malu'í pea mo e feitu'u 'oku ha'u mei aí.
- teuteu'i 'a e fetu'utaki 'oku lelei 'o tali atu ai 'a e fehu'i kotoa pē – 'oku mahu'inga 'aupito eni ki hono langa hake 'a e tu'unga falala 'a e kakaí 'i he ngāue atu ko ia ki ha mahaki faka'auha.

Ko e me'a 'e hoko atu ki ai 'a e Fakatotoló

'E hokohoko atu hono tñaki 'e he Fakatotoló 'a e fakamatalá ke tokoni ki hono vakai'i 'a e ngaahi tōpiki 'oku 'omai 'i he 'emau tohi tu'utu'uní (terms of reference). 'E tñaki 'a e fakamatala ko 'ení 'o faka'fou 'i hano faka'eke'eke 'o ha kau faitu'utu'uni mo ha kau fale'i tefito, fakamatala tohi 'oku 'omai 'e he Pule'angá mo ha ngaahi ma'u'anga fakamatala kehe pē, pea mo e ngaahi fakataha mo ha ngaahi kulupu mo e kautaha na'a nau au'sia 'a e mahaki faka'auhá.

Hili hono tñaki 'e he Fakatotoló 'a e fakamatala 'oku fiema'ú, te mau fa'u leva 'emau lipootí. 'E kau ki he lipooti ko 'ení 'a e ngaahi tōpiki 'i he tohi tu'utu'uní pea mo 'oatu ha fokotu'u ki he Pule'angá fekau'aki mo e mateuteu ko ia ki ha ngaahi mahaki faka'auha 'i he kaha'ú. 'E fakakaukau'i fakataha 'a e fakamatala kotoa pē kuo ma'u 'e he Fakatotoló 'i he 'emau fa'u ko ia 'emau lipootí.

'E toe fakahoko foki ha ngāue ki he lipootí ke vakai'i pe 'oku tuha mo e fakamaau totonú (natural justice) pea mo toe fakapapau'i foki mo hono ngaahi mo'oni'i me'a (fact-check). Ko ha founa ngāue fakalao eni ke vakai'i kapau kuo 'ilo 'o fakahaa'i 'i he lipooti 'a e Fakatotoló ha me'a 'oku 'ikai ke lelei ki ha tokotaha (ko hano 'ilo'i 'o faka'anga'i 'enau ngaahi ngāué pe faitu'utu'uní) 'oku 'i ai 'enau totonu ke nau sio ki he fakamatala ko iá pea mo 'omai ha'anau lau ki ai kimu'a ke faka'osi 'a e lipootí.

'E fakakakato 'a e lipootí pea 'ave leva ki he Kōvana-Senialé 'i he 'aho 26 'o Fepueli 2026. 'E toki faitu'utu'uni leva a e Kōvana-Senialé pe 'e tukuatu 'a e lipootí ki he kakaí ke fai ha ngāue ki he ngaahi fokotu'u kuo 'oatu 'e he Fakatotoló.